

De onvermijdelijkheid en continuïteit van politiek en politieke beginselen

Een merkwaardig misverstand dat de laatste jaren algemeen ingang heeft gevonden, is dat fundamentele waarden en beginselen hopeloos kunnen verouderen. Een niet minder curieuze misvatting, die inmiddels eveneens bijkans algemeen wordt aangehangen, is dat politieke waarden of beginselen zelfs volstrekt overbodig kunnen worden. Aldus is vandaag het sentiment wijdverbreid dat in vroegere, duistere tijden enigszins bekrompen drammers en dromers door beginselen of ideologieën werden gemotiveerd om elkaar dwars te zitten, terwijl in onze eigen, verlichte tijd de zaken op een redelijke, praktische en nuchtere wijze worden beschouwd en aangepakt. De gedachte dat men 'het einde van de geschiedenis' beleeft, of 'het einde der ideologieën', en dat de politiek van nu af aan slechts zal bestaan uit een eendeloze reeks van, louter door zakelijke en instrumentele overwegingen ingegeven, incrementele beleidsaanpassingen, is overigens al verschillende keren eerder in de geschiedenis opgekomen. Zij komt kennelijk tegemoet aan een psychologische behoefte van mensen om te geloven dat zij min of meer het hoogtepunt van de beschaving (mee)-maken en dat er bijgevolg na hun verscheiden niets werkelijk bijzonders meer zal geschieden. De overtuiging dat men niets mist vormt, wellicht, een troost voor de eigen vergankelijkheid en een bevestiging van de eigen bijzonderheid.

Kunnen er ooit tijden zijn zonder politiek, zonder belangentegengestellingen en zonder meningsverschillen over een plausibele definitie van het Goede Leven, over de inrichting van de maatschappij waarin dit leven mogelijk wordt gemaakt? Neen, dit is niet mogelijk. In een reactie op vergelijkbare ideeën als welke vandaag opgeld doen, stelde Isaiah Berlin reeds in 1962 dat onze conditie zich kenmerkt door de aanwezigheid van een grote diversiteit aan betekenisvolle waarden die geregeld configureren en waartussen wij voortdurend en onvermijdelijk afwegingen moeten maken.¹ Fundamentele waarden als vrijheid, autonomie, gelijkheid, rechtvaardigheid, nuttigheid, barmhartigheid

kunnen, met andere woorden, niet op logische wijze in één harmonieus, hiërarchisch, altijd en overal geldend, systeem worden geordend en derhalve worden wij, iedere keer wanneer zij in de praktijk botsen, genoodzaakt om hen op een redelijke wijze tegen elkaar af te wegen. De notie van een ideale maatschappij, een samenleving waarin alle waarden die ons leven zin en betekenis kunnen verlenen, zijn gerealiseerd en waarin alle politieke activiteiten zijn volbracht en verdwenen, is dan ook incoherent.

Het idee dat wij ooit overeenstemming zullen bereiken, of inmiddels hebben bereikt, over de betekenissen en de gewichten die aan waarden moeten worden verleend, is evenzo weinig plausibel. Vragen naar de juiste betekenis van en de juiste afweging tussen waarden zijn uit de aard der zaak filosofische vragen waarop geen ondubbelzinnige, objectieve of 'wetenschappelijke' antwoorden kunnen worden gegeven. In tegenstelling tot wetenschappelijke problemen gaat het hier immers om kwesties ('wat is een rechtvaardige verdeling van gezamenlijke producten?', 'moeten aangeboren kwaliteiten worden beloond?', 'dienen buitengewone behoeften te worden gehonoreerd?') waarvan de oplossingen noch op empirische, noch op formele of logische wijze kunnen worden gevonden. Omdat er geen consensus bestaat over de methode, bestaat er ook geen consensus over de oplossingen (hetgeen echter niet wil zeggen dat alle filosofische antwoorden willekeurig of gelijkwaardig zijn). Bijgevolg zijn politieke meningsverschillen onuitroeibaar.

Politiek is, ten slotte, niet alleen onvermijdelijk, maar ook uiterst wenselijk omdat zij de realisatie van een van de belangrijkste menselijke waarden mogelijk maakt, namelijk de politieke vrijheid om gezamenlijk met anderen, anderen met wie men een gemeenschap vormt, betekenis en richting te verlenen aan het samen leven. Om dit op een inhoudelijk zinvolle manier te kunnen doen en om de hiervoor noodzakelijke publieke steun te kunnen mobiliseren, zijn normatieve politieke theorieën onmisbaar. Het belang van deze vormen van vrijheid en politiek moet niet worden onderschat. Politiek is meer, zoals ook een gemeenschap meer is, dan het geven van een antwoord op de door Lasswell geformuleerde vraag 'Who gets what, when, how'. Politiek bestaat niet louter uit het verdelen van de, door andere factoren bepaalde, schaarste, zij vormt ook een poging om gezamenlijk het beste van onszelf te maken. Een politiek systeem dat

derhalve niet meer te bieden heeft dan het defensief reageren op, door andere krachten veroorzaakte, maatschappelijke problemen, vervreemdt zich uiteindelijk van zijn burgers.

Waar komen de fundamentele waarden die mensen in de praktijk blijken aan te hangen vandaan? Dit is een interessante vraag, maar om betekenisvol normatief te argumenteren is het niet noodzakelijk haar te (kunnen) beantwoorden. Of zij nu door God of een andere transcendente autoriteit zijn ingegeven, het product zijn van natuurlijke selectie, dan wel voortkomen uit een specifieke historische en culturele constellatie doet niets af aan de *empirische* waarneming dat mensen zich, veelal zeer emotioneel, verbonden hebben aan bepaalde waarden. De diversiteit van deze waarden moet overigens, anders dan vandaag onder invloed van het postmodernisme gebruikelijk is geworden, niet worden overdreven. Mensen hebben, stelt ook Berlin, biologisch, psychologisch, sociologisch zoveel gemeenschappelijk dat communicatie en begrip tussen personen uit verschillende culturen en tijden mogelijk blijkt te zijn. Een absoluut voluntarisme en particularisme is dus empirisch weinig plausibel: er is een gemeenschappelijke horizon van fundamentele waarden.

Kunnen mensen zonder waarden of, in het verlengde hiervan, zonder een normatieve politieke theorie of ideologie? Om met de waarden te beginnen: is het voorstelbaar dat mensen deze als onnodige, verouderde ballast van zich afwerpen en vervolgens alle kwesties waarmee zij in het leven worden geconfronteerd, op een 'moderne', 'zakelijke', 'redelijke', 'onbevooroordeelde' of 'paarse' wijze tegemoet treden? Het antwoord moet ontkennend zijn: mensen, betoogt Charles Taylor overtuigend, definiëren hun identiteit via waarden of via wat hij betitelt als 'kwalitatieve onderscheidingen'. De vraag 'wie ben ik?' wordt beantwoord door waar wij staan in een 'morele ruimte', een ruimte waarin vragen opkomen over wat goed dan wel slecht is, welke activiteiten betekenisvol zijn en welke niet, wat belangrijk en waardevol voor ons is en wat triviaal en secundair.² Een persoon die wij kwalificeren als een 'oppervlakkige persoonlijkheid', is bijgevolg iemand, schrijft Taylor, 'van wie wij de indruk hebben dat hij ongevoelig, onwetend of onverschillig is omtrent zaken die de kwaliteit van zijn leven raken en die ons wezenlijk of belangrijk lijken. Hij leeft aan de oppervlakte omdat hij tracht verlangens te bevredigen zonder geraakt te worden door de "diepere" onderwerpen [...] of zijn

aandacht hiervoor lijkt ons terloops vertaald in triviale en onbelangrijke vragen.³

Mensen die, een stap verder, in grote onzekerheid verkeren over het antwoord op de vraag welke waarden zij aan de vele keuzemogelijkheden in hun leven moeten toekennen, lijden aan desoriëntatie, zijn richtingloos of verkeren zelfs in een identiteitscrisis. Kwalitatieve onderscheidingen vormen, met andere woorden, een noodzakelijk onderdeel van het kader waarbinnen, of de horizon waartegen, ons leven eenheid, zin en betekenis krijgt. '(S)tepping outside these limits,' stelt Taylor, 'would be tantamount to stepping outside what we would recognize as integral, that is undamaged human personhood.'⁴ Het bezitten van een morele oriëntatie is, kortom, een voorwaarde voor het kunnen functioneren als mens, het is geen 'metaphysical view we can put on or off'.⁵

Kunnen mensen, in de politieke sfeer, zonder normatieve politieke theorieën? Politieke waarden, alsmede hun onderlinge afwegingen, worden uitgedrukt en deels gerechtvaardigd in het kader van een normatieve politieke theorie. In de *eerste* plaats geldt hier derhalve datgene wat in zijn algemeenheid ook op individuen van toepassing is. Iemand die politiek wil denken of handelen zonder te vertrekken uit politieke waarden of beginselen is richtingloos. Men kan op een 'redelijke', 'verstandige' of 'zakelijke' wijze het belang van bepaalde waarden formuleren, bepaalde waarden tegen elkaar afwegen of de geschikte instrumenten ter verwezenlijking van waarden zoeken. Wat men echter niet kan is louter 'redelijk', 'praktisch', 'realistisch' of 'nuchter' zijn. In de praktijk zijn dit evenzovele eufemismen voor visieloosheid en opportunisme.

In de *tweede* plaats kan men in het politieke domein niet zonder normatieve politieke theorieën, daar deze coherente en heldere articulaties (en deels rechtvaardigingen) zijn van doorgaans onsamenhangende en tegenstrijdige intuïties over het Goede Leven en de Goede Maatschappij. Men heeft deze articulaties nodig om duidelijke afwegingen te kunnen maken en om publieke steun te kunnen mobiliseren voor een politiek program. Een wezenlijk onderdeel van democratische politiek is immers de verwerving van steun op basis van beredeneerde omschrijvingen van het algemeen belang en van een nastrevenswaardige, betere samenleving. Dit maakt politiek als collectieve wilsuiting mogelijk.

In de *derde* plaats zijn de normatieve theorieën onontbeerlijk als gevolg van de onherleidbare diversiteit aan, geregeld onverenigbare, waarden. In het kader van een politieke theorie worden deze waarden op een beargumenteerde wijze tegen elkaar afgewogen. Een politiek systeem dat niet beschikt over criteria om tegenstrijdige claims af te wegen, loopt gevaar aan overbelasting en immobilisme ten onder te gaan. Evenzo wreekt een gemis aan normatieve politieke theorieën en bijgevolg aan beredeneerde afwegingen zich door een onvermogen om genomen beslissingen te rechtvaardigen en te legitimeren. Wat rest is een beroep op macht. Het is echter in iedere gemeenschap, niet alleen de politieke, onverstandig om in een te groot aantal gevallen zijn toevlucht tot het laatste te zoeken: het holt de politieke legitimiteit uit. Zo zal het ressentiment dat inmiddels in de samenleving is opgebouwd als gevolg van de, niet inhoudelijk verdedigde en waarschijnlijk ook niet *inhoudelijk* te verdedigen, 'herstructuring' van de verzorgingsstaat, niet eenvoudig met een, door de politiek aangewengelde, publieke discussie over 'burgerschapzin' geneutraliseerd kunnen worden.

Mensen kunnen, resumerend, niet zonder waarden, zonder normatieve politieke theorieën en zonder politiek, de permanente discussie en onderhandeling tussen pleitbezorgers van afwijkende particuliere belangen en van afwijkende definities van het algemeen belang. Kunnen politieke beginselen en normatieve politieke theorieën echter verouderen? En zo ja, in welk tempo zou dit kunnen gebeuren? Hoe dringend kan dus een 'modernisering', een 'aanpassing aan de realiteit', van een politieke theorie gewenst zijn? Om deze vragen te kunnen beantwoorden, dient te worden ingegaan op de vraag waarop de plausibiliteit en realiteitswaarde van een theorie zijn gebaseerd.⁶

Het spreekt, in de *eerste* plaats, voor zich dat een theorie coherent en intern consistent moet zijn. Dat theorieën in de regel confligerende waarden bevatten, doet hier niets aan af: het gaat er juist om dat deze in het kader van een theorie op een redelijke wijze tegen elkaar worden afgewogen.

In de *tweede* plaats hangt de plausibiliteit van een theorie af van de mate waarin zij recht doet aan onze, onder meer via de verschillende wetenschappen verkregen, *kennis* van mens en maatschappij. Omdat wij bijvoorbeeld *weten* dat mensen sociale wezens zijn, die eerst dankzij sociale interactie hun talenten kunnen ontplooiën, is een politieke

theorie welke is gebaseerd op een puur atomistisch mens- en maatschappijbeeld, weinig overtuigend.⁷ Evenzo weten wij inmiddels dat macht de neiging heeft te corrumperen en dat het dus verstandig is deze enigszins te spreiden en aan beheersingsmechanismen onderhevig te maken.

Hiermee samenhangend is het, in de *derde* plaats, van belang in welke mate de theorie overeenkomt met onze reeds intuïtief aangehangen, doch zelden coherent en ondubbelzinnig gearticuleerde, waarden. Deze waarden vinden onder meer hun neerslag in de door ons gehanteerde, in eeuwen gerijpte, concepten en categorieën in termen waarvan wij gewoon zijn over mens en maatschappij te denken.⁸ Zo kunnen wij het concept 'mens' slechts bevatten in categorieën als goed en slecht, waar en onwaar, vrijheid en dwang, geluk en ongeluk. Het zou dus tamelijk excentriek en ook onnavolgbaar zijn om iemand als een menselijk wezen aan te duiden, maar er tegelijkertijd bij te vermelden dat noties als waarheid, rechtvaardigheid, vrijheid, hoop en angst voor hem of haar geen enkele betekenis bezitten. Dienovereenkomstig zijn sommige waarden onlosmakelijk met het concept 'mens' verbonden, hetgeen overigens opnieuw duidt op de mogelijkheid een minimum aan universele waarden te onderscheiden. Berlin stelt dat wanneer hij iemand zou treffen voor wie het geen enkel verschil uitmaakt of zij tegen een steentje schopt of haar familie uitmoordt, hij niet geneigd zal zijn, zoals consistente relativisten, om haar louter een enigszins afwijkende moraliteit toe te schrijven. In plaats daarvan zal Berlin spreken van 'krankzinnigheid' en 'onmenselijkheid'; hij zal haar beschouwen als een gek, zoals iemand die denkt dat zij Napoleon is, gek is. Met andere woorden: hij zal een dergelijk wezen niet werkelijk als een 'mens' zien.⁹ Normatieve politieke theorieën die, kortom, strijdig zijn met wat wij doorgaans belangrijk achten in het leven en met onze gezamenlijke, in concepten en categorieën opgeslagen, (empirische én normatieve) *common sense*-noties over mens en maatschappij, verdwijnen op de mestvaalt van de geschiedenis van het denken. De vandaag steeds meer geponeerde, en door velen ook gaarne geloofde, stelling dat 'alles kan', is dus kennistheoretisch onjuist.¹⁰

In welke zin en in hoeverre kunnen politieke beginselen en theorieën nu verouderen? Theorieën, waarin beginselen worden uitgedrukt en

gerechtvaardigd, dienen allereerst recht te doen aan onze reeds bestaande morele intuïties. Deze intuïties over fundamentele waarden als vrijheid, autonomie, gelijkheid, rechtvaardigheid, barmhartigheid, solidariteit zijn tamelijk stabiel en universeel. Het is mogelijk, niets kan in het leven worden uitgesloten, dat ze kunnen en zullen veranderen, maar dat dit geschiedt binnen een tijdvak van een decennium of een eeuw, is hoogst onwaarschijnlijk, zeker binnen het kader van één culturele traditie. Dienovereenkomstig is het weinig aannemelijk dat een normatieve politieke theorie verouderd of irrelevant wordt omdat onze morele intuïties omslaan. Hoe abstracter en fundamenteeler hierbij de waarden, hoe kleiner hun variatie.

De plausibiliteit van politieke theorieën is echter tevens afhankelijk van de mate waarin zij rekenschap geven van onze kennis van mens en maatschappij. Deze kan in de loop van de tijd groeien (en is ook daadwerkelijk gegroeid), maar plotselinge drastische toenemingen doen zich zeer zelden voor. Ook wat dit betreft is er derhalve geen hoge omloopsnelheid van normatieve politieke theorieën te verwachten. Hetzelfde kan worden opgemerkt met betrekking tot de eis van interne consistentie: onze formele opvattingen over wat consistent mag worden genoemd, zijn aan weinig verandering onderhevig.

Ondanks het voorgaande kan men echter niet om de vaststelling heen dat normatieve politieke theorieën geregeld aanpassing behoeven aan zich veranderende maatschappelijke omstandigheden. Een reden hiervoor is dat de gewichten van waarden, alsmede hun onderlinge afwegingen, in enige mate per situatie kunnen variëren. Een verandering van de omgeving heeft dus gevolgen voor de prioriteiten die men stelt en voor de doelen die men nastreeft. De aanpassingen die in de regel het meest gewenst zijn, betreffen nochtans de *instrumenten* welke men geschikt acht om bepaalde doeleinden te realiseren. Instrumenten kunnen op een gegeven moment inadequaat of inferieur blijken te zijn (geworden), onwenselijke neveneffecten hebben (gekregen) of achterhaald worden door technologische vernieuwing. Binnen de sociaal-democratie hebben velen bijvoorbeeld lange tijd gedacht dat bedrijven onder beheersing van de centrale overheid gebracht dienden te worden, wilden de burgers een reële mogelijkheid bezitten het beleid ervan democratisch te controleren. Uit ervaring weten wij inmiddels dat een dergelijke constellatie een aantal onwenselijke neveneffecten heeft: een enorme bureaucratisering en een cen-

tralisering van de macht die onder meer leiden tot immobilisme, verkokering, ondoelmatigheid, onbeheersbaarheid en machtsmisbruik. Bij het gelijk gebleven doel—democratie, gelijkheid, politieke vrijheid—moeten derhalve andere instrumenten worden gezocht. Te denken valt dan, wij komen hier dadelijk op terug, aan een gedecentraliseerd economisch systeem waarin de markt in stand wordt gehouden en de bedrijven onder beheer worden gebracht van de desbetreffende werknemers.

De plausibiliteit en realiteitswaarde van politieke beginselen en normatieve politieke theorieën zijn, zo kan worden geresumeerd, betrekkelijk stabiel en de grootste mutaties zijn in de regel te verwachten op het gebied van de gekozen instrumenten. Niettemin moet worden geconstateerd dat de sociaal-democratische beweging zich de laatste jaren, onder de vlag van 'modernisering', van tal van haar traditionele fundamentele beginselen heeft ontdaan en tal van opvattingen, waarden en doeleinden heeft aanvaard die gewoonlijk werden toegeschreven aan liberalen. Hier is geen goede rechtvaardiging voor. Het goeddeels volledig van onze politieke agenda verdwijnen van de betreffende beginselen, opvattingen, doeleinden kan weinig te maken hebben met ontwikkelingen in onze morele intuïties of in onze kennis van mens en maatschappij. Zij kunnen derhalve nog altijd op zeer plausible wijze worden verdedigd, wat in de praktijk ook blijkt te gebeuren.

Een voor de sociaal-democratie belangrijk en treffend voorbeeld zal dit wellicht verduidelijken. Sociaal-democraten zijn van oudsher, het woord zegt het al, democraten geweest. Dit is er de belangrijkste verklaring van dat wij ons, al een eeuw geleden, los hebben gemaakt van het marxisme. Wezenlijk voor een democratie is dat daar waar bindende besluiten worden genomen, degenen die zich door deze besluiten gebonden weten, er recht op hebben invloed uit te oefenen op, zinvol te participeren in, de betreffende besluitvorming. Het geldt, zowel binnen de sociaal-democratie als het liberalisme, als vanzelfsprekend dat de staat een voorbeeld is van een instituut waarin dergelijke, voor anderen bindende, beslissingen worden genomen en derhalve democratisch gecontroleerd behoort te worden. Sociaal-democraten onderscheiden zich traditiegetrouw van een belangrijk deel der liberalen in de opvatting dat ook in de economische sector tal van

verreikende, voor anderen evenzo bindende, besluiten worden genomen en dat deze besluiten dus evenzeer onder democratische controle behoren te vallen. De volstrekt logische en tijdloze argumenten hiervoor zijn, nog niet zo lang geleden, uiterst helder geformuleerd door de Amerikaanse politicologen Charles Lindblom en Robert Dahl. Het is interessant juist deze theoretici aan te halen omdat zij, na bijna hun volledige carrière (gewild of ongewild) gefungeerd te hebben als apologeten van de bestaande, in hoge mate door het vrije ondernemerschap gekenmerkte, Amerikaanse sociaal-economische orde, op zeer gevorderde leeftijd in een aantal belangrijke opzichten het sociaal-democratische licht zagen. Wat deze meningsverandering interessant maakt is dat dit gebeurde in een periode waarin, zoals gesteld, tal van traditionele sociaal-democratische beginselen tamelijk plotseling als hopeloos verouderd en overvloedige ballast overboord werden gezet. De ontwikkeling in het denken van deze sociaal-liberalen verliep hiermee in precies tegengestelde richting als die van het merendeel van de Europese sociaal-democratische leiders en opiniemakers. Het feit dat dit kan gebeuren, is een indicatie dat de veranderingen die de standpunten der sociaal-democraten in de laatste vijftien jaar hebben ondergaan, geen door objectieve omstandigheden afgedwongen 'modernisering' zijn.

Een kenmerk van het oorspronkelijke denken van Dahl en Lindblom in de jaren vijftig en zestig is dat een democratie wordt gezien als een voortdurend onderhandelingsproces tussen vertegenwoordigers van verschillende belangengroeperingen. Op tal van niveaus en in tal van organen wordt in de samenleving geloofd en geboden over schaarse goederen: over macht, vermogen, inkomen, informatie, kennis.¹¹ Dahl en Lindblom veronderstelden hierbij dat alle relevante belangen werden vertegenwoordigd, dat nieuwe of onderbelichte belangen al snel nieuwe belangenorganisaties zouden opwekken en dat de vele bestaande organisaties elkaar *grosso modo* in evenwicht hielden. Aldus werd op indirecte wijze een mate van volkssoevereiniteit bereikt—ook voor Dahl en Lindblom het uiteindelijke democratische doel—die op directe wijze, louter via politieke partijen, verkiezingen, parlementen, onbereikbaar zou zijn. Hoewel niet werd ondersteld dat de invloeden die de betreffende organisaties uitoefenen, aan elkaar gelijk waren (dit zou ook onredelijk zijn: waarom zou bijvoorbeeld een organisatie met tien miljoen leden evenveel invloed moeten heb-

ben als een met duizend leden?), maakten beiden op dit terrein geen wezenlijk onderscheid tussen verschillende soorten belangenorganisaties. In 1976 noemen Dahl en Lindblom dit echter 'een onvergeeflijke fout': de rol die het bedrijfsleven in onze 'polyarchieën' speelt, is van een fundamenteel andere orde dan die van andere belangengroeperingen. Binnen het werk dat beide auteurs sindsdien hebben geschreven, vormt deze kwestie een centraal thema.

Het is, zeker vandaag, niet ongebruikelijk om te veronderstellen dat ondernemingen in een marktsysteem volledig worden gecontroleerd en worden gestuurd door de wensen van de consument en dus in feite tezamen een machteloos instituut vormen. Lindblom acht dit echter in toenemende mate een naïeve gedachte. Ondernemers, bevoegt hij onder meer in *Politics and markets*¹², hebben een belangrijke 'discretionaire' macht: zij kunnen (en moeten) tal van beslissingen nemen die hun niet via de markt door de consumenten worden opgelegd. De consumenten zijn in de eerste plaats niet geheel competent en kunnen via reclamecampagnes en dergelijke worden gemanipuleerd. De beslissingsmacht van de producenten neemt bijgevolg evenredig toe met de incompetentie van de afnemers. In de tweede plaats beschikt een consument te allen tijde over niet meer dan een veto-recht: hij of zij kan hooguit besluiten een product niet aan te schaffen. Het initiatief tot de productie van een specifiek goed ligt echter altijd bij de fabrikant. In de derde plaats dienen ondernemers tal van keuzen te maken over investeringen en productieprocessen die zij niet kunnen baseren op ondubbelzinnige marktgegevens, op tot uitdrukking gekomen consumentenvoorkeuren. Zo liggen de ontwikkeling van de conjunctuur en van de preferenties van de consumenten hiervoor te veel open. Ook levert de markt geen antwoord op de vraag of men zijn winst, dan wel omzet, moet maximaliseren en of dit op de korte, dan wel lange termijn moet gebeuren. Buitengewoon groot is de beslissingsruimte van ondernemers, in de vierde plaats, met betrekking tot de uiterst belangrijke 'instrumentele' keuzen die gemaakt worden ten behoeve van het productieproces. Het gaat hier om zaken als de aan te wenden technologie, de plaats van vestiging, de organisatie van het werk, en de salarissen van en andere baten voor de ondernemers. In de vijfde plaats, ten slotte, kunnen ondernemers op eigen gezag besluiten nemen over de omvang en het karakter van hun *public relations*, sponsoractiviteiten en advertentiecampaagnes, over de bezetting van

de topposities, de mate van ondersteuning van onderwijs en onderzoek, en de steun aan politieke partijen en hun verkiezingscampagnes.

Ondernemers zijn, kortom, in de bestaande democratieën belangrijke *publieke* functies toegewezen. De onderwerpen waarover zij beslissen – inzake de aanwending van materiële en immateriële hulpbronnen van een gemeenschap – zijn van de politieke agenda gehaald en hun besluiten komen tot stand zonder democratische controle. Hiermee is de publieke rol van ondernemers echter nog lang niet beschreven: zij kunnen een invloed uitoefenen op het beleid van de overheid die door geen enkele andere belangengroepering wordt geëvenaard. Hun geprivilegieerde positie in dezen, schrijft Lindblom,¹³ is te danken aan het feit dat een landsbestuur niet onverschillig kan staan tegenover de banen, prijzen, nationale producten, groeicijfers, levensstandaarden die in hoge mate door beslissingen binnen het bedrijfsleven worden bepaald. Een hoge werkloosheid of inflatie, een economische depressie, een teruglopende of te langzaam stijgende welvaart, zelfs een bedrijfssluiting, kunnen een regering ten val brengen. Een regering stelt zich derhalve tot taak te bevorderen dat het bedrijfsleven zijn publieke functies optimaal vervult: haar eigen legitimiteit is hiervan afhankelijk. Bij alles wat zij doet – of het nu gaat om fiscaal, monetair, sociaal, milieu- of buitenlands beleid – houdt zij rekening met de effecten op het bedrijfsleven. Daarenboven verschaft zij, al dan niet op verzoek, subsidies, speciale belastingfaciliteiten, verzorgt zij een infrastructuur, een economische wetgeving en een scholingssysteem, bevordert zij de export, belemmert zij zo nodig via tariefnuren de import, steunt zij onderzoek naar en ontwikkeling van nieuwe producten, enzovoorts.¹⁴ De relatie tussen de overheid en het bedrijfsleven heeft daarbij in een vrije markteconomie één zeer specifiek kenmerk: de overheid kan niets afdwingen of opdragen, zij kan ondernemingen hooguit tot iets stimuleren of bewegen. Hiertoe dienen ondernemingen gunsten te worden verleend en voordelen te worden geboden. Alle hierboven genoemde maatregelen zijn hier voorbeelden van: zij vormen geen bevelen, geboden of opdrachten, maar stimuli, lokmiddelen en prikkels.

Het is derhalve een groot misverstand, schrijft Lindblom,¹⁵ dat een marktsysteem slechts bestaat uit de relaties tussen aanbieders en vragers en dat de aankoop van hun goederen en diensten voldoende is om producenten ertoe te brengen hun functies te vervullen. Op een

dergelijk fundament kan geen enkele volwaardige economische productie van de grond komen. Overheden in op de markt georiënteerde systemen hebben van oudsher en tot op de dag van vandaag uitvoerig in de markt geïntervenieerd, met juridische, economische en sociale maatregelen, om het economisch leven aan te wakkeren en ook mogelijk te maken. En hoe meer zij met de economische sector verbonden raakten, hoe groter hun publieke legitimiteit afhankelijk werd van het presteren van deze sector. Ondernemers zijn daarom in de ogen van vertegenwoorders van de overheid geen behartigers van willekeurige belangen. Het zijn functionarissen die onmisbare publieke functies vervullen en de betrokkenen zijn zich hier uitstekend van bewust: zo nodig zullen zij de politici en de ambtenaren hier fijntjes aan herinneren. Om deze bijzondere positie van het bedrijfsleven in te zien heeft men dus geen samenzweringstheorie nodig. 'Business,' schrijft Lindblom, 'simply needs inducements, hence a privileged position in government and politics, if it is to do its job.'¹⁶

Het bedrijfsleven en de overheid zijn, met andere woorden, in een innige symbiose verstrengeld. Hun interactie geschiedt via, niet voor burgers toegankelijke, directe onderlinge onderhandelingen en raadslagingen, en, belangrijker, op indirecte wijze, via anticipatie op elkaars belangen. Daarnaast krijgen vertegenwoordigers van het bedrijfsleven ook zitting in met beslisbevoegdheden toegeruste bedrijfs- en handelsorganen.¹⁷ In een neocorporatistisch systeem als Nederland is dit in nog veel grotere mate het geval dan in landen als de Verenigde Staten of Groot-Brittannië. De belangrijkste politieke consequentie van de geprivilegieerde positie van het bedrijfsleven is volgens Lindblom dat polyarchieën *de facto* door twee verschillende groepen leiders worden geregeerd of beheerst en dat slechts één van deze twee, de politici, enigszins is onderworpen aan democratische controle. Daarenboven ondergraaft de exclusieve positie van de ondernemers de reeds betrekkelijk beperkte mogelijkheden van de burgers om, via democratische regels en procedures, invloed op het landsbestuur uit te oefenen. Politici en ambtenaren zijn immers niet alleen de lastdragers van de burgers, maar ook van het bedrijfsleven.¹⁸

Private ondernemingen, zeker wanneer zij de enorme afmetingen van vandaag hebben, passen, zo concluderen Lindblom en Dahl, niet in een waarlijke democratie en vreemd genoeg zijn er ook geen (norma-

tieve) democratietheorieën waarin rekenschap wordt gegeven van hun bijzondere positie. Deze leemte proberen beide auteurs in hun werk in de jaren tachtig en negentig op te vullen. Beiden zoeken op inventieve wijze¹⁹ naar alternatieve sociaal-economische ordeningen waarin een grotere politieke gelijkheid en volkssoevereiniteit wordt gerealiseerd dan in het huidige systeem van *corporate capitalism* het geval is. Hoewel beiden ook geregeld een aanmerkelijk grotere overheidsinterventie in het economisch leven bepleiten, gaat hun aandacht hierbij primair uit naar systemen waarin de werking van de markt en de autonomie van individuele bedrijven zoveel mogelijk worden gehandhaafd. Aldus kunnen een te grote centralisatie van de macht en een allesomvattende, inefficiënte en rigide bureaucratie worden voorkomen.

Lindblom²⁰ en vooral Dahl²¹ houden in deze geest vooral een krachtig pleidooi voor vormen van arbeiderszelfbestuur. In zijn *A preface to economic democracy* (1985) geeft Dahl hiervan een nadere beschrijving en een diepgaande rechtvaardiging. Hij staat een systeem voor van ondernemingen waarin elk bedrijf eigendom is van, en democratisch wordt bestuurd door, de mensen die erin werkzaam zijn. Zij die verbonden zijn aan de betreffende *self-governing enterprises*, nemen, al dan niet via hun vertegenwoordigers, bindende besluiten over beloningen, investeringen, werkwijzen, werkverhoudingen, etcetera, dit alles evenwel binnen de grenzen die worden bepaald door de markt en de overheid. De laatste instantie is hierbij de vertegenwoordiger van de gehele demos.

Dahl behandelt verschillende rechtvaardigingen van een dergelijke ordening. Zo gaat hij in op het, volgens hem in verschillende opzichten plausibele, argument dat een democratie binnen bedrijven een meer egalitaire spreiding van politieke hulpbronnen bevordert alsmede de kwaliteit van de landelijke democratie. Voor wat betreft het laatste valt dan te denken aan een toeneming van het vermogen tot moreel-verantwoordelijk handelen, een vermogen dat binnen een grootschalige maatschappij als de onze, waarin de gevolgen voor anderen van zijn handelen nauwelijks voor het individu waarneembaar zijn, in veel mindere mate tot ontwikkeling wordt gebracht dan in een te overzien bedrijf.²² De volgens Dahl sterkste rechtvaardiging van zelfbesturende ondernemingen luidt echter: 'If democracy is justified in governing the state, then it is also justified in governing econo-

mic enterprises. What is more, if it cannot be justified in governing economic enterprises, we do not quite see how it can be justified in governing the state.²³ De argumenten die hier in de regel tegen in worden gebracht (werknemers zijn incompetent om hun bedrijf te leiden, zij richten hun bedrijf te gronde daar zij consumptie prefereren boven investeringen, het privé-eigendom van bedrijven is een grondrecht, et cetera), beschouwt Dahl stuk voor stuk als onhoudbaar.²⁴ Op al deze, voor sociaal-democraten niet onbekende, argumenten en tegenargumenten hoeft echter niet op deze plaats te worden ingegaan.²⁵

Het ging hier namelijk om iets anders. Het ging hier om de vraag in hoeverre politieke beginselen en normatieve politieke theorieën kunnen verouderen. Kunnen de overtuigingskracht en de realiteitswaarde dermate drastisch afnemen als, volgens velen, de laatste jaren vooral de sociaal-democratie is overkomen? Eerder werd geconstateerd dat de plausibiliteit van een normatieve politieke theorie, alsmede van de beginselen die in haar kader worden geformuleerd en gerechtvaardigd, tamelijk duurzaam is en zelden onder invloed van wijzigingen in de omgeving belangrijk zal veranderen. Het waren vooral de instrumenten die somtijds bijstelling behoeften. Ter adstructie werd ingegaan op het politieke beginsel dat daar waar voor anderen bindende beslissingen worden genomen, deze beslissingen aan democratische controle onderhevig moeten zijn en op de overtuiging van sociaal-democraten dat dit beginsel ook van toepassing is op de economische sector. De argumentaties die de laatsten daarvoor in het verleden hebben geformuleerd, wijken niet sterk af van de recentelijke verdedigingen van Dahl en Lindblom.²⁶ De laatste jaren hebben sociaal-democraten dit beginsel en zijn argumentaties echter nagenoeg laten vallen. Het streven de economische sector onder democratische controle te brengen, via welk instrument of in welke vorm dan ook, is als achterhaald, onpraktisch of irrealistisch afgedaan, zonder dat er goede argumenten voor zijn. Dat juist Dahl en Lindblom in dezelfde periode en in vergelijkbare maatschappelijke omstandigheden dit streven benadrukken en hiervoor vergelijkbare, uiterst houdbare, argumentaties geven als binnen de sociaal-democratie gebruikelijk was, is hier een belangrijke indicatie. Het demonstreert tevens dat wanneer op een bepaald moment in de geschiedenis specifieke waarden en politieke theorieën schijnbaar algemeen geaccepteerd worden—zoals

vandaag het economisch liberalisme tot de eindoverwinnaar van de geschiedenis is verklaard—, geenszins is bewezen dat andere waarden verouderd zijn, geen realiteitswaarde zouden hebben of niet langer op steun zouden kunnen rekenen. Het kan ook duiden op, wat Lindblom heeft genoemd, 'impairment': de beperking door belanghebbenden van de maatschappelijke discussie, van de ideeën en opvattingen die in de samenleving circuleren.²⁷ Van het laatste is hoogstwaarschijnlijk vandaag de dag sprake.²⁸ De door de sociaal-democraten vertoonde 'aanpassing aan de realiteit' heeft niet betekend dat men zich heeft 'gemoderniseerd', maar dat men een eerloze nederlaag heeft geleden tegen degenen die het meeste belang hebben bij een bestendiging van de status-quo. Dit is erg genoeg. Men maakt de situatie echter nog uitzichtlozer wanneer men deze nederlaag niet toegeeft, maar er een (zelf)overwinning van maakt. Dan heeft men niet alleen een slag verloren, maar ook de oorlog.

Ruud van der Aa en Talja Potters dank ik voor hun commentaar op een eerdere versie van deze bijdrage. Uiteraard blijft alleen schrijver dezes verantwoordelijk voor zijn inhoud.

Noten

1. I. Berlin, 'Does political theory still exist?', in: *Concepts & categories, Philosophical essays*, Oxford 1980.
2. Ch. Taylor, *Sources of the self: the making of the modern identity*, Cambridge 1989, p. 28. Zie ook Ch. Taylor, *The ethics of authenticity*, Cambridge (Massachusetts) en Londen 1991, p. 37-38.
3. Ch. Taylor, 'Responsibility for self', in: A. O. Rorty (red.), *The identities of persons*, Berkeley 1976, p. 288.
4. Taylor, *Sources of the self*, p. 27.
5. Ibidem, p. 99.
6. H. T. Blokland, *Wegen naar vrijheid: autonomie, emancipatie en cultuurpolitiek in de Westerse wereld*, Amsterdam 1995, p. 25-30.
7. Vgl. Ch. Taylor, 'Atomism', in: A. Kontos (red.), *Possessions and freedom: essays in honour of C. B. Macpherson*, Toronto 1979.
8. Vgl. I. Berlin, 'Does political theory still exist'; zie ook I. Berlin, 'On the pursuit of the ideal', in: *The crooked timber of humanity. Chapters in the history of ideas*, Londen 1990.

9. I. Berlin, 'Does political theory still exist', p. 166.

10. Uiteraard wil dit alles niet zeggen dat een volstrekt implausibele politieke theorie nimmer op massale publieke steun kan rekenen. Zoals bekend is deze steun ook van andere factoren afhankelijk, factoren die in dit artikel buiten beschouwing blijven. Het neoliberalisme zoals dit door tal van Amerikaanse republikeinen en Britse conservatieven wordt uitgedragen, is bijvoorbeeld een volstrekt inconsistente en daardoor onaannemelijke theorie: enerzijds komt men gepassioneerd op voor traditionele gezins- en gemeenschapswaarden en anderzijds bepleit men een laissez-faire-economie die deze waarden bij uitstek ondermijnt. Weinigen onder de Amerikaanse en Britse kiezers blijken deze tegenstrijdigheid echter als een probleem te ervaren.

11. Vergelijk hier Paul Kalma's pleidooi in onder meer zijn *De Illusie van de 'democratische staat'. Kanttekeningen bij het sociaal-democratisch staats- en democratiebegrip. Met commentaar van A. B. Ringeling e.a.*, Deventer 1982, voor 'sociale democratie' en voor 'horizontale', in plaats van 'verticale coördinatie'.

12. Cn.E. Lindblom, *Politics and markets. The world's political-economic systems*, New York 1977, p. 152-157.

13. Ibidem, p. 172-173.

14. Naarmate de markt mondialer van karakter wordt (of met succes wordt gesuggereerd dat dit het geval is), worden ook nationale overheden meer en meer tegen elkaar uitgespeeld. Het bedrijfsleven vraagt in een dergelijk geval aan regeringen om speciale vestigingsvoorwaarden en belastingfaciliteiten. In Nederland worden overigens ook steden in toenemende mate door ondernemingen voor het blok gezet en concurreren gemeenten actief, via subsidies en andere steun, om de vestiging van bedrijven.

15. Lindblom, *Politics and markets*, p. 173.

16. Ibidem, p. 175.

17. Ibidem, p. 185-187.

18. Ibidem, p. 189-190.

19. In een tijd waarin een vermoeide, klagerige generatie veertigers steeds meer begint te praten over het einde van de politiek en het einde van de grote verhalen, verklaart de inmiddels zeventigjarige Lindblom in een interview met Flip Vuijsje: 'Mijn algemene opvatting [...] is dat de democratie nog in haar kinderschoenen staat; hetzelfde geldt voor het intelligente sturen van een marktstelsel, terwijl

werknemersbestuur nog niet eens aan die kinderschoenen toe is [...] de wereld zou er heel anders uit kunnen zien dan tot nu toe het geval is geweest, en toch merk ik dat de meeste van mijn vrienden en collega's—zelfs mensen met dezelfde politieke en ideologische visie als ik—ervan overtuigd zijn dat de mensheid nu wel zo'n beetje alle mogelijke vormen van sociale organisatie heeft verkend... Maar voor mij is nog lang niet bewezen dat we ook maar in de verste verte alle mogelijkheden hebben uitgeprobeerd.' (Lindblom, *Politics and markets*, p. 108.)

20. Lindblom, *Politics and markets*; Ch.E. Lindblom, 'The accountability of private enterprise: Private—no. Enterprise—yes', in: T. Tinker (red.), *Accounting for corporations: private enterprise versus the public interest*, New York 1984.

21. R. A. Dahl, *Dilemmas of pluralist democracy: autonomy vs. control*, New Haven 1982; R. A. Dahl, *A preface to economic democracy*, Berkeley en Los Angeles 1985.

22. Dahl, *A preface to economic democracy*, p. 96-110.

23. Ibidem, p. 135; vgl. p. 111.

24. Ibidem, p. 111-140.

25. Ik zal dit wel doen in mijn, deo volente, in 1997 te verschijnen *Een rehabilitatie van de politiek: de convergentie en divergentie van het Amerikaanse pluralisme en de Europese sociaal-democratie*.

26. Zie hiervoor bijvoorbeeld *De weg naar vrijheid: een socialistisch perspectief* (Rapport van de Plancommissie van de Partij van de Arbeid), Amsterdam 1951, deel 1.

27. Ch.E. Lindblom, *Inquiry and change. The troubled attempt to understand and shape society*, New Haven en Londen 1990.

28. Idem noot 26.